

Pijol

Д-ръ ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ПРОИЗХОДЪ И НАЧАЛО
НА
БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ЗНАМЕ И ГЕРБЪ

НАУЧНО-ИСТОРИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ
СЪ 18 ОБРАЗЦИ ВЪ ТЕКСТА

Прабългарски печатъ
съ лъвско изображение

СОФИЯ
1940

1
Д-ръ ИВ. Г. КЛИНЧАРОВЪ

ПРОИЗХОДЪ И НАЧАЛО
НА
БЪЛГАРСКОТО НАЦИОНАЛНО ЗНАМЕ И ГЕРБЪ

НАУЧНО-ИСТОРИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ
СЪ 18 ОБРАЗЦИ ВЪ ТЕКСТА

На проф. д-р Ив. Г. Клинчаров
Копия - спомени

Сот. 16. 8. 940.

Ив. Г. Клинчаров

СОФИЯ, 1940

ПРЕДГОВОРЪ

Въ статията „Знамето на хайдутитъ, на Хр. Ботѣвъ и на Г. С. Раковски“ ние разгледахме въпроса за знамето на българскитъ хайдутѣ до освобождението на България. Ние доказахме, че знамето на тѣзи безкористни ратници за бълг. освобождение е било отъ единъ цвѣтъ (зеленъ или червенъ), фактъ отбележенъ, както въ нашитъ нар. пѣсни, така и въ историческата наука.

Нѣкои автори, обаче, оспориха това наше заключение и то безъ никакви сериозни доказателства. Намъ си се въ случая и знамето на бълг. легия отъ 1862 г. За това знаме загатна нѣщо въ 1894 г. П. Берковски въ своитъ „Спомени“ безъ да даде на историческата наука нѣщо конкретно. Берковски е билъ на 10 г. възраст въ 1862 г. и е отишълъ въ Бѣлградъ къмъ 1865-66 г. Неговитъ твърдения се свеждатъ на две нѣща: 1. че „трицвѣтното знаме“ на легията било окачено въ салона на българското читалище въ Бѣлградъ и 2. че дѣдо Иванъ Кулинъ се сражавалъ съ него срещу турцитъ въ 1867 г. — Досегашнитъ издирвания не дадоха никакъвъ положителенъ резултатъ по този въпросъ, за да се приеме съобщението на П. Берковски за установенъ фактъ. Въ нашето изложение за произхода и началото на българското национално знаме ние даваме необходимитъ научни обяснения върху схващането на Раковски и др. по въпроса, но докато не се откриятъ материални доказателства за горното съобщение, ние можемъ да го облъчемъ въ две съмнения, а именно: а. че знамето въ българското читалище въ Бѣлградъ може да е било сръбско, поставено тамъ въ духъ на лицепріятие и б. че дѣдо Иванъ Кулинъ се е сражавалъ въ 1867 г. съ знаме — неотбележено въ историческата литература, за да се говори съ положителностъ, че то е било знамето на Раковски.

Въ печата се появиха някакви статии по въпроса за произхода на българския трицветът, но тѣ сж лишени, както отъ научни достоинства, така и отъ добродетелитѣ на научната логика, за да послужатъ за изворъ на истината, даже взети като несполучлива литературна компилация. На тѣзи „документи на човѣшката психология“ ние не се спираме, ето защо нашето изследване е въ зависимостъ само отъ фактитѣ, които ни съобщаватъ сериознитѣ автори и класическата литература.

Настоящето изследване, доразвито и аргументирано до необходимитѣ размѣри сега, бѣ публикувано първоначално въ в. „Миръ“ отъ 1. 7. 1940 г. и е една реакция противъ ненаучното поставяне на въпроса, който ни занимава. Въпросътъ не се поставяше правилно нито отъ гледна точка на фактитѣ, нито отъ тѣя на историческото движение на българския народъ. Ние рекохме да разбиемъ мъглата, въ която се повива тая проблема и да ѝ дадемъ една правилна насока на развитие. Всѣки, който изхожда въ свѣтитѣ изследвания отъ върховнитѣ интереси на нацията трѣбва да умѣе да изважда правилни заключения отъ историческитѣ факти, а така сжщо — да не губи тѣхната връзка съ историческия процесъ.

София, 31 августъ 1940 год.

Д-ръ Ив. Г. Клинчаровъ

Произходъ и начало на българското национално знаме и гербъ

По въпроса за българското национално знаме и гербъ мненията на българскитѣ историци не сж ясни и установени. Това се дължи на презумтивния, а не наученъ методъ, къмъ който сж прибѣгвали тѣ въ своитѣ изследвания. Националното знаме се установява заедно и едновременно съ организиране на държавната политическа властъ. Известно е, че българитѣ сж първитѣ измежду Балканскитѣ народи, които създадоха самостоятелна политическа организация и я предадоха, по силата на културната преемственостъ, на другитѣ съседни народи. Този фактъ отбележаваме, като важенъ етапъ отъ развитието на източнитѣ народи, къмъ които сж принадлежали и българитѣ, и които първи, заедно съ други източни народи, сж установили отличителния знакъ на националната държава.

Всички източни народи първоначално сж имали за знаме конска опашка — бунчукъ или стандартъ (хоржгва). За такъвъ знакъ у българитѣ говори и Иречекъ въ „История на българитѣ“ (изд. 1878 г, стр. 163) и др. Обаче, това е било само въ първата фаза на развитие, — и съ еволюцията на самата политическа властъ, еволюира и нейниятъ политически знакъ — знамето и герба. Както всички съставни елементи на тази властъ, и знамето, въ съчетание съ герба, минава цѣлъ единъ процесъ, докато въ срѣднитѣ вѣкове неговата първоначална форма се измѣня и къмъ нея се прибавятъ нови елементи.

Че знамето и герба не сж били чужди на източнитѣ народи още отъ класическата древностъ, за това говорятъ писменитѣ доказателства запазени до наши дни. Ние трѣбва да аргументираме тази мисль, за да се изчисти историческата наука отъ единъ предразсѣждкъ.

Источните азиатски народи, които предшествуват европейските с своята класическа цивилизация, познават знамето (и герба), като емблема на национално единство и борба още при родовата политическа организация, т. е. — с напускането на варварството и стъпването им на прага на цивилизацията. Във Библията, във Индийските „Веди“ и у Хомера се говори за подобен знак във обща, макаръ не въ съвременна смисъл на думата. Обаче, като *начало* появило се въ онѣзи отдалечени времена, историческата наука трѣбва да го има предъ видъ, и да го вземе, като съставна частъ отъ еволюцията, презъ която е минала историята на човѣчеството. Древните гърци, а преди тяхъ и евреите възприеха това начало въ една символична и мистична форма — характерна за времето. И ние виждаме, споредъ изнесеното предание въ „Одисеята“, че тѣзи знаци се рисуватъ върху щита на Някса и Хектора, като на всѣкъде, въ подходящи случаи, се говори („Одисея“, пѣс 15, 20) за ястреба и орела

— „най-бързиятъ пратеникъ на Аполона“ — предвестникъ на победа (фиг. 1).

Древните евреи сж по-конкретни отъ гърците и тѣ ни даватъ по-положителни сведения за своето знаме отъ всички други источни народи. Основана на племенни и родови начала, еврейската държава е имала всички отличителни знаци на национална държава. Освенъ историята, за това ни говори и Библията, която не е нищо друго, освенъ история на еврейския народъ. Въ кн. 4-та на

Фиг. 1. Гръцки войникъ отъ времето на Хомера.

Мойсея е представена нагледно *наборната система*, по която е рекрутирана войската въ древно време. Въ глава 1-ва е казано, че годни за войници се считатъ мъжете навършили 20 годишна възраст и следъ като изброява „племената“, отъ които се взематъ отъ 2—10,000 войници, Господъ заповѣдва на Мойсея всѣко племе да постави своя „станъ при своето знаме“

и при „семейните знаци“. — „Синовете израилеви трѣбва да застанатъ всѣки въ своя станъ и всѣки при своето знаме“ (Числа, гл. 1 ст. 52). Тѣзи понятия сж запазили своето значение и въ древно-еврейския езикъ. За означение на понятието „знаме“ въ еврейския езикъ се срѣщатъ две думи: *нес* — стандартъ и *дегел* — знаме, а за гербътъ: *от* — знакъ. Цѣлата еврейска армия е била разпредѣлена на 4 знамена, подъ които сж се редили наборитъ отъ 12 племена. Знамето се е поставяло на опредѣлено мѣсто за всѣка армия и затова всѣко знаме е имало различенъ цвѣтъ, на евр. ез. — *цева* (ср. Мидрашъ Раба — „Банитбаръ“, гл. 82). Споредъ еврейските коментатори, тѣзи 4 знамена сж носили образитъ на Изекиловитѣ видения, а именно: човѣкъ, волъ, лъвъ и орелъ (ср. Аврамъ бенъ Езра — „Банитбаръ“, гл. 2, ст. 2) Изображението на волъ или крава не е било самотитно въ цитирания случай: то се е предало на евр. знаме отъ култа на финикийската богиня Астарта (фиг. 2), влияние, което прекрачва и въ християнската епоха, — тѣй както и бунчука у древните българи е възприетъ по-късно за знаме отъ Тамерлана, който е воювалъ съ него срещу самитѣ българи (фиг. 3,*)

Аналогични сжждения може да се направятъ и за знамето на други древни народи, като арменци и германци. Благодарение на своитѣ високи качества отбележени още отъ Цезаря, съ които превъзхождаха другитѣ западни племена и народи, древните гер-

Фиг. 2. Финикийската богиня Астарта — отъ една Тирска монета.

*) Проф. Йор. Ивановъ ни дава фот. снимка отъ надписа на мраморна плоча поставена надъ вратата на старата трапезария въ Зографския манастиръ, която представлява глава на крава съ 5-то лъчна звезда между двата рога — подарена отъ молдовлахския воевода Стефанъ (XV в.). На сжщата, въ долния жгълъ е изобразенъ герба на сжщия дарителъ („Бълг. старини изъ Македония“, стр. 185).

манци напуснаха инсигниѣ (драконъ) на своята родова организация, която въ епохата на Тацита се приближаваше до уредбата на гърцитѣ отъ времето на героитѣ и до тази на римлянитѣ — отъ времето на царетѣ, и при Максимилиана (XV в.) тѣ придобиха герба съ двуглавия орелъ отболеженъ на фиг. 4. А това е още едно доказателство, че отъ най-ранно време и древнитѣ народи не сж могли да минатъ безъ знакъ, който да обединява и дисциплинира духоветѣ въ време на война и въ мирно време.

Обаче, преемственостъта, като върховенъ законъ на човѣшката цивилизация, предава тѣзи знакове въ форма на традиция и на другитѣ народи — най-напредъ на источнитѣ,

Фиг. 3. Тамерланъ — споредъ една оригинална рисунка (XIV в.).

Фиг. 4. Германски гербъ съ двуглавъ орелъ отъ времето на Максимилианъ и Маргарита Бургундска (XV в.).

които стоѣха на чело на развитието въ класическата древность, а отъ сръднитѣ вѣкове — и на западнитѣ народи, включително и на Византийската Империя. До основаването, обаче, на тая Империя човѣчеството премина единъ дълъгъ периодъ на развитие, първо мѣсто отъ които заемаха, както цитиранитѣ народи, така и персиитѣ и българитѣ, които още въ Азия основаха държава и поставиха на по-здрави начала необходимостъта отъ знаме и отъ гербъ. Въ това отношение не стоѣха по-назадъ и Македонскитѣ царе. Както

българитѣ и персиитѣ, още отъ V в. Пр. Хр. и тѣ имаха знаме и гербъ подобно на источнитѣ народи. Въ областъта на нумизматиката, Македонскитѣ царе сж оставили най-много монети добре изследвани отъ нашитѣ и европейски учени. Въ своето капитално съчинение „Филипъ II Македонски“ проф. Г. И. Кацаровъ, а следъ него и Н. А. Мушмовъ въ своитѣ нумизматични изследвания — дадоха необходимитѣ научни обяснения, които помагатъ на съвременната хералдика да разбере, че *лъвътъ и орелътъ*, сж служили на македонскитѣ царе за инсигни на знаме и гербъ преди основаването на Византийската Империя, и които сж обединили още преди римлянитѣ хералдичнитѣ знаци на различнитѣ Тракийски

Фиг. 5. Македонска монета съ образа на ц. Демитри I (III в. Пр. Хр.); на обратната страна Нике държи въ дѣсната си рѣка морско знаме.

Фиг. 6. Знаме съ честния кръстъ (Labarum) на Константина велики (IV в.).

племена — одриси, траки, трибали и др. Дори за отбележаване е, че сжщитѣ Македонски царе сж притежавали и „морско знаме“, нѣщо на което хералдичната наука не е обърнала внимание досега (фиг. 5). Като дошло по-късно, въ резултатъ на единъ по-дълъгъ процесъ, Византийското знаме е представлявало синтезъ на следнитѣ отличителни белези: първоначално орелъ, а при Константина Велики, подъ влияние на християнството — орелъ съ кръстъ и монограма ХР = Ис. Хр. (фиг. 6) — замѣнено въ времето на и-ръ Юлиана Отстъпникъ само съ едноглавъ орелъ запазено до Комненитѣ. Едва презъ XI в. при тая династия се явява дву-

главия орелъ (ср. Г. Баласчевъ „Българския държавенъ гербъ“ — въ сп. „Минало“, г. I кн. 2).

Въ 1-тѣ вѣкове на Християнството, общественно-производителнитѣ сили на народитѣ въ Азия надхвърлиха рамкитѣ на заемащото отъ тѣхъ жизнено пространство, което ги принуди да се привдигнатъ къмъ Европейския материкъ (на Западъ) и това движение е отбележено въ историята подъ името „преселение на народитѣ“. Българитѣ не останаха чужди на това движение, защото не можеха да правятъ изключение отъ общия законъ, на който се подчиниха другитѣ народи. Съ настаняването си въ „Онгъла“ и въ Малка скития (Добруджа) и по протяжението на Б. П-овъ, както и съ поставяне здрави основи на своята държава тукъ, тѣ запазиха своята собствена национална традиция, като къмъ елементитѣ дошли отъ визант. знаме по-късно, прибавиха и *лъвътъ* — познатъ на персийцитѣ. Знакътъ на последнитѣ бѣше *орелътъ*, а съ самата употреба на думата „есед“, която на перс. езикъ значи „лъвъ“, трѣбва да се приеме, че лъвътъ не ще е билъ чуждъ и на персийцитѣ, като държавна инсигна. Въ подкрепа на това предположение служи доказателството, че древнитѣ македонци отъ времето на Александра в., взеха знамето отъ персийцитѣ*). Но тѣ не се ограничиха само на това: знамето всѣкога се съпровожда отъ герба, затова древнитѣ македонци заеха отъ сѣщия източникъ и лъвътъ (първоначално — лъвската кожа), който поставиха като инсигна на своя държавенъ гербъ (фиг. 7). Първиятъ исторически документъ е паметника издигнатъ отъ Александъръ в. въ знакъ на победа надъ Тивейцитѣ, който представлявалъ „хубавъ голѣмъ лъвъ“ — издѣлбанъ на скала. Сѣщия исторически документъ е билъ познатъ, вѣроятно по Ариана и на Раковски, по поводъ на което той пише: „Отъ того же ся види чи и Македонский гърбъ е былъ лъвъ, зашто по такива военны памятницы ся издѣлва на-родный гърбъ“.**)

*) Ср. Гавр. И. Кацаровъ, с. съч. стр. 113.

**) Г. С. Раковски, „Показалецъ“, Одеса, 1859 год. стр. 78-79, забел.

Древнитѣ българи, които имаха морални връзки съ перситѣ, първоначално познаваха орелътъ и лъвътъ и то пакъ като държ. инсигна, а заедно съ него — и *царската корона*, като знакъ за държавно върховенство. За това може да се сѣди по знака върху шапката на българскитѣ царе отъ 1-то бѣлг. царство, както и отъ факта, че и българския царски дворъ и боляритѣ отглеждаха *соколътъ*, като обожавана птица, и за ловъ.

А що се отнася до царската корона, като изключимъ другитѣ свидетелства, ние можемъ да се ограничимъ тукъ съ това на еврейския пѣтешественикъ отъ края на IX в., Ибрахимъ ибнъ Якубъ, който пише: „Колкото се касае до кралътъ на бѣлгаритѣ, то азъ не посетихъ неговата страна, но азъ видѣхъ неговитѣ пратеници, които дойдоха въ Магдебургъ при кралъ Отто. Тѣ носѣха тѣсни дрехи и бѣха украсени съ дълги копчета отъ злато и сребро. Тѣхния кралъ е отъ голѣмъ чинъ, носи една корона, има много чиновници, управлява и заповѣдва по закони и правил-

ници, както единъ могъщъ кралъ. Българитѣ знаятъ много езици; тѣ преведоха евангелието на славянски и самитѣ сѣ християни“ (ср. исп. ученъ Абу Абадъ ел-Бакри — „Китаб-ал-масаликъ валмамаликъ“ — цитирано по Ригера). — Това мнение за българитѣ на арабския пѣтешественикъ се поддържа и отъ бѣлг. историкъ Г. Баласчевъ (ср. „Укрѣпителнитѣ работи на старобѣлгарската войска“, София, 1918 г. стр. 10-12), което напълно съвпада и съ нашето гледище по основното културно ризвитие на българския народъ.

Като имаме предвидъ горнитѣ данни отъ времето на I-то бѣлгарско царство, погрѣшно би било да се твърди, че древнитѣ бѣлгари не сѣ познавали нито знамето, нито герба като държавни инсигни. Обаче, и при недостатъчнитѣ непо-

срѣдственни доказателства за това, като се съобразимъ съ историческото движение, презъ което сж минали българитѣ, ние трѣбва да се движимъ при изследването и на тоя въпросъ въ рамкитѣ на научната хипотеза, която винаги гради своитѣ изводи върху нѣкои непълни, но известни данни. Въ тази сфера на изследване и при осжждния исторически материал, ние *допускаме*, че още въ 2-та половина на 1 то българско царство и съ приемане на Християнството, както въ Византия при Константина в., така и въ България при ц. Борисъ I и следъ него, древниятъ бунчукъ е билъ замѣненъ съ другъ знакъ (платъ), като знакъ на народно единство, съ извезанъ лъвъ — символъ на силата, и кръстъ — символъ на моралното единство на българския народъ, — запазени и презъ 2-то бълг. царство. По този еволюционенъ пжтъ сж се създали, както у всички културни народи, и у българитѣ гербътъ и знамето.

Съ настжпването на робството, обаче, и едното и другото сж изгубени и едва въ последно време историческата наука взема грижата да възстанови нѣщата въ тѣхния реаленъ видъ. Това бѣ константирано въ 1-та половина на мин. в. и отъ д-ръ Селимински: „После турцитѣ прекараха презъ ножа по-голѣмата частъ отъ българскитѣ аристократи и унищожиха самитѣ народни знаци до тамъ, щото не се намира вече нито *българския лъвъ* (к. н.), било издълбанъ, било нарисуванъ, нито монета, нито другъ подобенъ старъ паметникъ на нашитѣ прадѣди“ („Исторически спомени“, стр. 32 въ Библ. д-ръ Селимински, кн. 1, — изд. на М-то на Нар. Просвѣщение).

Раковски, съвременикъ на Д-ръ Селимински, отбележава сжщия фактъ въ „Предвестникъ горскаго пжтника“ съ следнитѣ символични редове: „България бедна! где е твой престолъ? Свобода твоя какъ конечно изчезна? Величества твоего *знакъ* не е л'осталъ? Пресвѣтлостъ сѣйна съвсемъ за сѣдна? . . . Ржка Отоманска все е искоренила! . . . Безъ натписы мъртва камене с'остали!“

Въ нашето изследване върху историята на българскитѣ хайдути и тѣхнитѣ знамена, ние последователно се натък-

нахме на документи, малко известни на историческата наука, които хвърлятъ свѣтлина и върху въпроса за произхода на българското национално знаме и гербъ.

Историкътъ Баласчевъ, който въ 1909 г. е публикувалъ една сериозна статия върху сжщия въпросъ, отбелязва нѣкои факти, които ние сега можемъ да допълнимъ съ нашитѣ открития. Трѣбва да признаемъ, че на по-специалния интересъ къмъ този въпросъ ме наведе не само моето собствено изследване върху българскитѣ хайдути, но и изнесеното отъ г. Ст. Стаматовъ въ в-къ „Миръ“ отъ 23 априлъ 1938 г. Г-нъ Стаматовъ даде една ценна директива на българската историческа наука, че бълг. нац. знаме е било запазено въ македонския български градъ Дебъръ и презъ епохата на робството. Като бележи, че съ сжщото знаме българитѣ отъ тоя край сж се сражавали на страната на турцитѣ противъ австрийцитѣ въ 1689 г., авторътъ ни запознава съ споменитѣ на стари жители-дебърчани, споредъ които тѣ прибавили къмъ старото знаме и единъ кръстъ. За сжщото знаме е писалъ и Митрополитъ Методий („Македония въ своитѣ жители“, 26), който описва старото българско знаме като „лвово знаме“ — везано съ злато и обкичено околорѣстъ съ петъ лъвчета. Авторътъ на брошурата „Македония въ своитѣ жители“ дословно пише: „Българското лвово знаме само въ Дебърята се е запазило *непреривно*. Везано съ злато, обкичено съ петъ лъвчета, едно голѣмо въ срѣдата и четири по-малки по 4-тѣ краища, това българско знаме се развѣва по свадбитѣ и по разни тържества“.*)

Сведенията, които ни дава авторътъ придобиватъ особено значение затова, защото тѣ сж изнесени и обосновани на едно славянофилско събрание въ С.-П.-гъ свикано на 22 януарий 1890 год. отъ С.-Петербур. славянско благотв. д-во подъ председателството на графъ Игнатиевъ, въ което сж установени етнографскитѣ граници на българскитѣ земи, къмъ които влиза и градъ Дебъръ.

Този фактъ за бълг. знаме, обаче, е напълно достовѣ-

*) *Макед. въ своитѣ жители*, София 1913 стр. 26-27.

рентъ, защото се потвърждава, както отъ сведенията на *предтечитъ* на нашето възраждане Жефаровичъ и о. Паисий, така също и отъ изследванията на най-новитъ и добросъвестни историци — Г. Баласчевъ, Йор. Ивановъ и др., които вървятъ по стъпките на Д-ръ Селимински, трасирани по предмета въ цитирания по-горе пасажъ изъ неговитъ „Исторически спомени“.

Въ „Стематографията“ на Румтеръ — Жефаровича отъ 1720—1741 г. бълг. гербъ е даденъ въ форма, която читателя вижда на фиг. 8; възпроизведенъ и въ Рилския манастиръ,*) о. Паисий отбележава сжщия фактъ 21 год. следъ Жефаровича: „Знаменіе на печатъ царски имеяли изображеніе лвово“ („История славеноболг.“ гл. VI, § 94), докато Г. Баласчевъ въ своята критика върху книгата на г. Йор. Ивановъ „Северна Македония“, косвенно потвърждава това, признавайки напълно доказано отъ сжщия авторъ, че следъ падането на Търново северомакедонското българско население продължавало приблизително още 30 г. да се радва на вътрешна свобода и самоуправление, — думи, които идатъ да подкрепятъ и мнението на Митроп. Методий, както и тѣзи на Дебърчанина — полковникъ Ст. Стаматовъ (сп. „Мак. Одр. Прегледъ“, кн. 4—6). **)

Фиг. 8. Бълг. гербъ у Румтеръ — Жефаровичъ (1720—1741).

*) Отъ „Стематографията“ сж възпроизведени въ Рилския манастиръ всички гербове на балканскитъ страни, които се намиратъ въ нея. За това вж. статията на Vosir — „Les armoiries du monastère de Rila“ въ La Parole Bulgare № 578 отъ 2. IV. 1939 г.

**) Съ подобни права сж се ползували до срѣдата на XV в. и българитъ въ Крупникъ надъ р. Струма, както и българо-мохамеданитъ въ Чепинското корито, които, *въроятно*, сж зафаталната дата на потурчването имъ (сп. Ирецекъ, Княжество България, II, 407—8).

Обаче, освенъ непосредственитъ научни изследвания, сведенията които ни дава м. Методий се потвърждаватъ *косвенно* и отъ народнитъ предания и пѣсни. Първо. Споредъ констатациитъ на проф. Ив. Снѣгаровъ („Ист. на Охридската Архиепископия“, *лѣвътъ* като традиционна национална българска инсигна за гербъ и знаме, се среща въ Охридската църква „Св. Никола“, — фактъ допълненъ отъ изследванията и на художника Возиръ, който е установилъ по единъ безспоренъ начинъ, че *сжщиятъ знакъ* се среща въ Скопско, което е било въ границитъ на бълг. държава, както и по конзолитъ на старинната църква „Св. Иванъ Алитургетосъ“ (неосветена) въ Месемврия. Единъ такъвъ документъ представява и *лѣвътъ* поставенъ върху скала съ царски *вънецъ* въ м. Луми-Дѣлъ на Стара Планина — набитъ отъ стари български хайдуты.**) Второ. Въ всички български народни пѣсни — свадбени или героични, се говори и за знаме. Това е и едно формално опровержение на твърдението, че въ срѣднитъ вѣкове българитъ не сж имали нито знаме, нито гербъ — и фактическа подкрепа на нашето убеждение изказано по-горе, че знамето и герба сж се появили, по-право наложили и на древнитъ българи съ самия фактъ на поставяне основа на бълг. държ. политическа организация.

Трѣбва да се приеме, по силата на елементарната логика, че щомъ дебърското българско знаме — запазено като остатъкъ отъ разгромената българска политическа властъ — е съдържало като сжщественъ елементъ *лѣвъ*, той е миналъ, по силата на народната традиция, и въ хайдушкитъ знамена, които българитъ развѣха по-късно съ девиза „свобода или смъртъ“.

Този фактъ се подкрепя, освенъ отъ горнитъ факти — и отъ печата на българската легия (1862 г.), който ние дадохме въ нашата книга „Христо Ботйовъ — нѣколко спорни въпроса изъ неговата биография“ (фиг. 15) и отъ знамето на другитъ хайдуты, но още и отъ тукъ пред-

*) Ср. Г. С. Раковски, „Горски Пѣтникъ“, Нови Садъ 1857 год., забел. 19.

ставенитѣ два отпечатѣка отъ прѣстени произходящи отъ 13—14 вѣкѣ. Единъ отъ тѣхъ е намѣренъ въ Клокотница (фиг. 10) и се предполага да е отъ епохата на историческата битка на това мѣсто (1230 г.). Другиятъ (фиг. 9) е намѣренъ около костницата при Бачковския манастиръ и датира сѣщо отъ 13—14 вѣкѣ. Както вижда читателя, и на двата прѣстена има образа (фигурата) на лѣвъ. Компетентни учени приематъ, че тѣзи сребърни прѣстени сѣ били притежание на български боляри, като отличие и на тѣхното рангово достоинство. Историкътъ, който бѣше далъ най-изчерпателенъ отговоръ на горния въпросъ (Г. Баласчевъ) подържа, че бѣлг. гербъ се е явилъ къмъ края на 15-я вѣкѣ. Сѣщиятъ, обаче, не отрича, че лѣвътъ се явява, като знакъ на храбрость у българитѣ още въ старобългарската епоха (сп. „Ми-

Фиг. 9. Сребъренъ старо - български прѣстенъ — печатъ съ лѣвъ отъ XIII—XIV в. намѣренъ при Клокотница: — собственостъ на г. Возирѣ.

1.

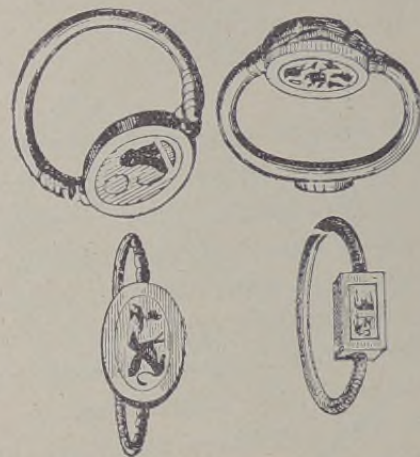
2.

Фиг. 10. Старобългарски прѣстенъ — печатъ съ лѣвъ (XIII—XIV в.) намѣренъ въ костницата при Бачковския манастиръ: 1. негативъ; 2. позитивъ. — Съхранява се въ музея при Св. Синодъ подъ № 6300.

нало“, год. I, кн. 2). Историческата логика налага да се приеме, следъ този фактъ, че самата инсигна на лѣва, като официална фигура на герба, не може да датира следъ падането на България подъ чужда власть, а е сѣществувала преди 1393 год. Дветѣ изображения (фиг. 9 и 10), допълнени отъ

сведенията на горнитѣ автори и отъ тѣзи за Дебърското българско знаме, подкрепватъ достатъчно силно убеждението, че българитѣ сѣ имали въ тая епоха, както знаме („бунчукъ“), така и гербъ („лѣвъ“) Двата лѣва поставени на Омортаговия стѣлбъ (822 г.) засилватъ още повече това убеждение: — то намира достатъчна подкрепа въ самата еволюция на понятието, като идея и вещество, на което историческата наука не е обърнала досега никакво внимание.

Прѣстенътъ съ лѣвъ или друга фигура на него е служилъ за официаленъ (държавенъ) печатъ (гербъ) въ най-отдалечената древность. Пророкътъ Иеремия разказва, че утвърждението на покупко-продажбата на недвижимъ имотъ е ставало съ написването на една „книга“ и нейното подпечатване (Иер. гл. 32 ст. 10). Въ Откровението се говори за книга „запечатана съ 7 печата“ (гл. 5 ст. 1) Данаилъ е наказанъ, като е хвърленъ въ „лѣвинъ ровъ“ (гл. 6 ст. 17). А персийския царъ Асуира, за да облече съ пълна власть своя любимецъ Аманъ, когото назначава за управителъ и господаръ на една областъ. „снима прѣстена отъ своята рѣка и го дава на Амана“ (Есф. гл. 3 ст. 10—12). По-късно отъ епохата на Библията, за прѣстени и тѣхното значение говори и Евангелието (Лук. гл. 15 ст. 22). Тѣзи прѣстени не сѣ носени въ древно време отъ простолюдието, а отъ знатнитѣ и царетѣ (фиг. 11), които си сѣ служили съ тѣхъ, както се вижда, за официално установление на известни отношения отъ локаленъ и междудържавенъ характеръ. Такова значение сѣ имали и българскитѣ прѣстени, донесени, вѣроятно,

Фиг. 11. Прѣстени — печати отъ времето на Библията съ лѣвски и др. изображения.

на известни отношения отъ локаленъ и междудържавенъ характеръ. Такова значение сѣ имали и българскитѣ прѣстени, донесени, вѣроятно,

още въ 679 г. отъ тѣхното праотечество, — т. е. значение на държавенъ печатъ. Освенъ това, не трѣбва да се забравятъ българскитѣ монети и печатитѣ на българскитѣ царе отъ Тертеровци включително до Иванъ Шишмана (фиг. 12 и 13), както и *новооткрититѣ печати* на ц. Симеонъ и ц. Петъръ (IX—X в.), за които пръвъ ни дава научно-исторически сведения познатия нумизматикъ г. Т. Герасимовъ (Ср. „Известия на Бѣлг. Арх. институтъ“, т. XIII, св. II), и които трѣбва да се поставятъ въ връзката на историческия процесъ съ открититѣ военни фрески въ В. Търново отъ XIII в.*)

Фиг. 12. Медна монета съ двуглавъ орелъ отъ времето на Георги Тертеръ (II-ро бѣлг. ц.).

Фиг. 13. Медна монета отъ ц. Ив. Александъръ съ лѣвъ (XIV в.).

А това показва, че всички горни документи установяватъ единъ положителенъ елементъ отъ бѣлг. нац. знаме и гербъ, който, като традиция, не се задържа само за българскитѣ хайдушки движения, но се предаде и на политическитѣ въ надвечерието на освободителната война. Така напр., знамето на македонската революционна чета отъ 1876 г. подъ войводството на Дим. попъ Георгиевъ е изработено отъ македонката българка въ Солунъ Станимира, съ извезано изображение на лѣвъ и съ девиза — да се дигнатъ македонцитѣ, за да бждатъ освободени. . . Този знакъ и пѣвикъ за борба говори и за значението на лѣва и силата, която представлява той като символъ на борбата на българитѣ съ тѣхнитѣ врагове. Въ епохата на борбата между Византия и Бѣлгария, силата

*) Ср. „Разкопкитѣ на Трапезица“ отъ В. Димовъ въ Изв. на бѣлг. арх. д-во, кн. 5, 1915 г.; Н. А. Мушмовъ, Монетитѣ и печатитѣ на бѣлг. царе. Изд. на Нар. музей въ София, 1924 г.

е олицетворена въ лѣва, тѣй сжщъ, както *пѣтелъ* е олицетворявалъ силата на пробуждането въ епохата на фанариотското и турско иго отъ края на XVIII и началото на XIX вѣкъ.

Този фактъ е сжществувалъ даже и по-рано отъ 1876 г. Къмъ срѣдата на 2-та половина на мин. в. българитѣ въ Галацъ сж основали своя дружина, на печата на която е изобразенъ лѣвъ (фиг. 14). Пръвъ даде сведения за този печатъ г. Б. Даскаловъ отъ Тръвна съ указание, че това е печатъ на ученолюбивата бѣлг. дружина въ този градъ (в. „Миръ“ отъ 23 юлий 1938 г.). Ищо, което се потвърждава и отъ съобщението на Г. С. Раковски, че това „учебно бѣлгарско общество“ е основано по негова лична инициатива („Автобиография“).

Тукъ му е мѣстото да подчертаемъ, че идеитѣ, които ни съобщаваше по-горе Д-ръ Селимински и другитѣ цитирани автори, не сж били чужди и на Г. С. Раковски, затова той даде изнесения отъ насъ печатъ на бѣлг. ле-

Фиг. 14. Старъ печатъ съ лѣвъ на бѣлг. дружина въ Галацъ (1866 г.).

Фиг. 15. Печатъ за легията на Г. С. Раковски — 1862 г.

гия отъ 1862 г., като постави върху главата на лѣва и царска корона (фиг. 15). А Раковски е могълъ да знае всичко това, както отъ историята и литературата по предмета

и отъ лични наблюдения, така и отъ съчинението на К. Калайдовича, за което поменуваме по-доле

Всички тѣзи данни хроникирани въ паметъта на нашитѣ писатели отъ възраждането и въ народното творчество, идатъ отъ срѣднитѣ вѣкове, т. е. отъ времето на 1-то и 2-то бълг. царства, както и отъ времето на робството. За соколъ (орелъ) говорятъ много наши народни пѣсни (македонски и български), както и за едноцвѣтно знаме нѣколко народни пѣсни изъ костурско, записани отъ Калчо Делиновъ и публикувани въ сп. „*Макед. Прегл.*“ г. I. Въ една съ тѣзи пѣсни озаглавена „*Зеленъ и червенъ байраци*“, народътъ-пѣвецъ говори, че червения байракъ служи на българитѣ, а зеления на турцитѣ. Този байракъ се употрѣбява, както твърди сжщата пѣсенъ, и която потвърждава мисълта на м. Методий, и при свадбени обряди. Тази традиция е запазена и въ по-ново време, когато макед. българи сж взели организирано участие въ грѣцкото възстание презъ 1822 г. (ср. *Г. Веститель*, Градъ Воденъ въ сп. „*Макед. Прегледъ*“, г. 1, кн. 2).

Въ други народни пѣсни, които предаватъ *народната традиция* още отъ 2-то бълг. царство, се говори все за червено знаме:

1. Кога замина войвода,
Аленъ хоржгъж носяше,
Следъ него млади юнаци
Со дълги пушки во ржце
И съ тънки сабли во уста...

2. Гора никому не дума,
Я Либену гора продума:
Доста си по менъ походилъ,
Отборъ юнаци поводитъ,
Червенъ прѣпорецъ поносилъ
По връхъ по Старж планина...*)

Г. С. Раковски превежда въ своя „*Показалецъ*“ (Одеса, 1859 г.) нѣколко нар. пѣсни, научно-историч. стойностъ на

*) Записани у Н. Геровъ.

които придобива голѣмо значение, както съ авторитетното твърдение на хайдутинътъ-писателъ, че сж „пѣти въ царскый дворъ“, така сжщо и съ своя високъ художественъ реализъмъ:

1. „Фъркали ми сж; фъркали
Сиаи ми бѣли гължи!
Чи къдѣ ми сж къцнжли?
У царюви двори!
Какво прави царица?
На бѣлъ камъкъ сѣднала,
Мажко дете държеше,
Шапчица му плетѣше,
Редъ бисери нижеше,
И редъ жълти жълтици...“

2. Сиви мои гължи!
Дѣ сте вие летѣли?
По царюви дворове!
Що ни царъ работи?
Бѣ излѣзалъ отколе
Царъ съ войници на поле.
Пѣприще си гонеше,
Храненъ конъ ѣздѣше,
Дълго копье въртѣше,
Медни щити ломѣше!
Що царица тъкмѣше?
Въ станъ царица седѣше
Царю турпанъ тѣчеше“.

Горнитѣ пѣсни иматъ и това значение, че нар. творчество е проявявало своя мораленъ интересъ и художествена сила и подъ царската корона; като допълнение на горнитѣ, тѣ даватъ *косвено указание* и за сжществуването на бълг. нац. знаме и гербъ при царския дворъ...

При упадъка на Византия и възраждането на срѣдно-европейския феодализъмъ, обаче, който имаше допирни точки съ източния, съ по-голѣма сила се наложи герба и знамето,

носителите на което бяха най-напред феодалните сеньори. От тази епоха Западът със църквата и своето политическо и религиозно движение, започна да влияе на Изтока, и като така — по силата на нѣщата „бунчука“ се замѣни съ „шандартъ“, безъ обаче установения гербъ да измѣни своята символична форма и значение. Двата грѣстена, които даваме по-горе, не могатъ да бждатъ ничии други, освенъ на български боляри, които, въ процеса на вътрешните борби въ българската държава и като економически силна класа, наложиха своята лична инсигна и на държавата, тѣсно свързана и съ произхода на гербовете на отделните градски общини презъ срѣдните вѣкове.

Следователно, логично е да се допусне и приеме, че българитѣ, като държавно-политическа организация до 1393-1464 г. сж имали знаме и гербъ характеризирани съ горните елементи — изгубени подъ режима на робството, но възстановени отъ българскитѣ хайдутѣ. Това положение трѣбва да се вземе за безспорно и като *изходно начало* при изследването на въпроса за произхода и началото на българското знаме и гербъ още отъ срѣдните вѣкове. При отсъствието на други по-силни и убедителни доказателства за сега, Дебъръ може и трѣбва да се вземе за *родно мѣсто* и на българското нац. знаме, и на бѣлг. нац. гербъ. Погрѣшно е схващането, че българитѣ, както преди, така и следъ установяването имъ на Б. П-овъ сж се влияли само отъ чуждото, когато тѣ допринесоха много положителни елементи къмъ съвременната европейска цивилизация...

Като говорятъ — автори и документи — за едноцвѣтно знаме до края на 18-ти в., иде отъ само себе си заключението, което отдавна е направила хералдиката, че *трицвѣтнѣ* води началото си отъ епохата на Великата фр. революция (1789 г.) и че до нея всички национални знамена сж били едноцвѣтни. Както ни донася покойниятъ историкъ Г. Баласчевъ, който е ималъ щастието да изучи първоначалните извори, пръвъ добровничанина Петъръ Охмучевичъ е наричавалъ южно-славянскитѣ гербове въ 1485 г. Въ сборника на Кориеничъ-Неорича (1595), бѣлг. държавенъ гербъ е на-

реченъ insignia regni Bulgariae; въ Allgemeines Wappenbuch отъ XV в. на Мюнхенската държ. б.-ка, пергаментенъ кодексъ № 145, българския гербъ носи названието Der Kaiser von Bulgarien, означенъ на фиг. 16*); въ *Историята* на Мавро Орбини (позната и на о. Паисия), той се нарича „арма“, докато въ съч. на Dufresne (1680)

Фиг. 16. Гербъ на български царь споредъ „Allg. Wappenbuch“ (XV в.).

Regni Bulgariae

Фиг. 17. Български гербъ споредъ Du Fresne (XVII в.).

той се нарича Arma et insignia Regni Bulgariae (фиг. 17)**).

За отбележаване е и факта, че македонския българинъ отъ Кратово Христофоръ Жефаровичъ пръвъ се заинтересува за българското историческо минало, като преведе въ 1741 г. книгата на Павла Риттера „Стематография“ съ съответните изображения на бѣлг. гербъ (вж. по-горе фиг. 8***).

*) Г. Баласчевъ, *ibid.* 177.

**) Г. Баласчевъ, Бѣлг. държ. гербъ въ сп. „Миналото“, стр. 178.

***) *ibid.*

Наистина, Жефаровичъ, като род. отъ Кратовъ, не ни дава конкретни сведения за Дебърското българско знаме, обаче неговия трудъ, въ който се говори, че и Македония е имала лъвско знаме, дава *косвенъ потокъ* на о. Паисия и неговитѣ ученици да запознаятъ поколенията отъ епохата на възраждането, както съ мин. величие на бълг. народъ, така и съ неговия гербъ и знаме. Въ 1824 г. К. Калайдовичъ издаде въ Москва съч. „*Иоанъ—Екзархъ Болгарски*“, на 2-та вътрешна страница на която намираме изобразенъ *гербъ* отъ *два лъва*, очевидно български гербъ, придаденъ къмъ българско съчинение писано на руски езикъ за отличие отъ руския, който е двуглавъ орелъ. Двадесетъ години по-късно (1844 въ единъ преписъ на Паисиевата история Христоки Павловичъ предава бълг. гербъ съ заглавие „Знаменіе на болгарскихъ хоругвахъ“ — въ форма на лъвъ изправенъ на заднитѣ си крака съсъ корона. Хр. Павловичъ добавя: „Това знаменіе са имали болгарскитѣ царе на хоругвитѣ си, сиречь изображеніе лвово“, — докато въ 1858 г. въ Бѣлградъ книгоиздателя хаджи Найдень Ивановъ татаръ-пазарджичанинъ издава шампа съ бълг. гербъ посвѣтена на „Св. Иоанъ Владимиръ царъ Болгарскій“ — позната и на Г. С. Раковски. Достатъчно доказателство за това е съч. „*Нѣколко рѣчи о Царю Аспѣну I-вomu*“ публикувано презъ същата епоха

Въ своитѣ „*Исторически спомени*“, следъ като отбележава два важни етапа въ проявата на българския духъ — „Историята“ на Венелина и *пѣтиктъ* на Априловъ за „обработване“ на „народната ни филология“, Д-ръ Селимински съобщава, че въ 1841 г. се появила една литографирана картина съ образа на последния защитникъ на бълг. народъ и държава Иванъ Шишманъ — *и лъвътъ, като народенъ гербъ* (Библ. Д-ръ Селимински, кн. II, стр. 45 и кн. III, стр. 27).

Следователно, и тѣзи сведения, поставени въ свѣтлината на *историческия процесъ*, на който е билъ подложенъ бълг. народъ отъ стѣжянето му на Б. П-въ до и следъ епохата на робството, ни доказватъ, че българитѣ сж имали,

презъ цѣлия периодъ на своето историческо движение, и знаме и гербъ съ съответнитѣ знаци.

Този генераленъ изводъ, до който ни довежда настоящето научно-историческо изследване, намира твърде сочна подхрана въ единъ *най-новъ документъ*. — Не му е мѣстото тукъ да отиваме нагоре въ далечнитѣ вѣкове и да доказваме, че Аспаруховитѣ българи никога не сж скъсвали моралната и политическа връзка съ своитѣ еднородци останали въ Азия и ю. Русия. Разкопкитѣ, които направи Института по история при Академията на наукитѣ въ СССР презъ последно време по древната култура на българитѣ, хвърлятъ изобилна свѣтлина и върху тоя въпросъ, който спира днесъ вниманието на бълг. историч. наука. *Българския бронзовъ привесенъ печатъ* (фиг. 18), намѣренъ при разкриване могилинитѣ надписи въ древния Болгаръ — съ *лъвъ и птици* (жерави), е една материална манифестация на високото развитие, до което бѣха стигнали прабългаритѣ, за което загатнахме на стр. 22, отъ една страна, и отъ друга — ново потвърждение на изводитѣ, до които ни доведе *научната хипотеза*, която залѣгна въ основитѣ на настоящето изследване. Поставенъ въ връзка съ двата стълба на ханъ Омортагъ, този документъ отстранява всѣко съмнение и относно националната инсигна на българитѣ при тѣхната родова организация.

Фиг. 18. Древенъ български бронзовъ привесенъ печатъ съ лъвъ и съ две птици на обратната страна — намѣренъ въ Болгаръ.

Трицѣтѣтѣ, обаче, се наложи и на бълг. държава следъ успѣха на националъ революционното движение отъ 2-та половина на мин. в. Въ чл. 23 на Бѣлг. Конституция е определена формата и качеството на народното знаме, а въ чл. 21 — тази на бѣлг. държавенъ гербъ; първото е трицветно — състояще се отъ бѣлъ, зеленъ и червенъ цѣтве,

а гербът представлява „златенъ коронованъ лъвъ на тъмно-червено поле“. „Надъ полето царска корона“. И двата документа сж установени въ 1879 г. отъ Учредителното Народно Събрание. — Казаното въ Конституцията е достатъчно, и безъ да цитираме протоколитъ на У. Н. С., читателя ще разбере *отъ кога и какъ* се е оформило бълг. национално знаме въ трицвѣтъ. Наистина, още въ в. „Дума“ (1871 г.) редактиранъ отъ Хр. Ботйовъ намираме една загадка за трицвѣтно знаме. Но онѣзи, които познаватъ фактитъ ще си дадатъ смѣтка и за значението на това съобщение. Статията е отъ Ангелаки Савичъ — помѣстена въ в. „Дума“, когато Ботйовъ бѣ тежко заболѣлъ и редакцията на в-ка пила въ други рѣце. Въ това време А. Савичъ бѣше драгоманинъ въ английското консулство въ Браила, а въ 1868 г. — въ австрийското консулство въ Галацъ, — и написа брошура за четата на Хаджи Димитъръ и Ст. Караджа. Подъ влиянието на своето служебно положение, Савичъ прѣвъ загатва за бълг. трицвѣтъ, като знаме на х. Д. и Караджата, когато всѣки знае, че тѣхнитъ знамена сж били едноцвѣтни. Думитъ на А. Савича могатъ да се взематъ само като *предвестникъ* на трицвѣта установенъ за България въ 1879 г. Не само по пжтя на културното влияние отъ времето на Френската Революция, но и по силата на елементарната логика, на България трѣбваше да се наложи трицвѣта следъ нейното освобождение*). Французитъ, обаче, не бѣха единственитъ и първи изобретатели на *цвѣта* въ националното знаме: както казахме по-горе, за разноцвѣтни знамена говори Библията, а за червения цвѣтъ въ литературата за прѣвъ пжтъ се споменува въ Индийскитъ „Веди“. Въ последнитъ се говори за „червена крава“, което, като *понятие за цвѣтъ*, минава последователно у другитъ народи и за тѣхнитъ знамена. Следъ цитиранитъ по-горе нар. пѣсни, които упоменаватъ за червени български знамена, нѣщо наложено въ подсъзна-

*) Трицвѣта, обаче, не е универсално знаме: и днесъ още се срещатъ едноцвѣтни знамена въ нѣкои държави. Напр., знамето на бившата албанска държава бѣ отъ червенъ платъ съ двуглавъ орелъ по срѣзата; това на Турция — сжщо съ полу-

нието на древнитъ българи отъ примитивнитъ имъ жилища, които сж били близу до индуситъ, г. Б. Даскаловъ съобщилъ презъ 1938 г. въ в. „Миръ“ (отъ 2. IV.), че споредъ правилата на Бойчо в., освенъ знаме отъ червенъ платъ, той е ималъ и други две: едно съ бѣлъ и второ съ зеленъ цвѣтъ. Въ съчиненията на Хр. Ботйовъ (изд. 1927 г. стр. 372) ние предадохме нар. пѣсень „Излѣзла е бѣла Рада“, записана отъ българския поетъ, въ която се говори за 3 байрака:

„Излѣзла е бѣла Рада
На планина на ройнина,
Та побила три байрака:
Първий зеленъ, втори червенъ, —
А пѣкъ трети бѣло сукно,
Бѣло сукно гължбово...

Съпоставени тѣзи данни съ публикуваното въ в. „Дума“ и съ онова, което намираме писано отъ Д. Ценовича, който ни уведомява, че *до 1868 год.* бълг. народъ още нѣмалъ взето решение нито за девиза на герба, нито за опредѣленъ цвѣтъ на знаме (нац.*), — всичко това ни навежда на мисълта, че колкото и да е билъ компетентенъ по въпроса, Раковски не е прибѣгналъ до трицвѣтъ въ 1862 г., а че той се е наложилъ *следователно* на нашето съзнание съ успѣха на бълг. националъ-освободително движение презъ 2-та половина на мин. вѣкъ и по силата на известни природни условия. . .

месець; на СССР — сжщо съ сърпъ и чукъ; на Германия — сжщо съ пречупенъ кръстъ на бѣло поле; Китайското знаме се състои отъ 5 цвѣта; има нац. знамена съ 2 цвѣта, като това на Монако, Япония, Швейцария, Хаити и др.

*) Ср. *Архивъ въ Нар. Библиотека*, папка 55, документъ № 7428 и моята брошура „Христо Ботйовъ — нѣколко спорни въпроси изъ неговата биография“, ч. II, въ която е разгледанъ по-подробно документа на Ценовича.

28
* * *

Като поднасяме горнитѣ данни на сериозната наука за произхода и началото на бѣлг. нац. знаме и гербъ, и безъ да губимъ надежда, че бѣдащето ще ни изненада съ нѣкои важни открития по този важенъ въпросъ, ние смѣтаме, че съ настоящия исторически материалъ е решенъ въпросътъ за *началото* на националния гербъ и знаме, като се предоставя на по-сериозно проучване и въпроса за *началото на българския трицветъ*. Повтаряме, твърдението, че това начало иде отъ 1862 г. не почива на сериозни и необорими доказателства.

